

POEZIYALÍQ SHÍĞARMALARDA FRAZEOLIZMLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ (A.ÓTEPBERGENOV SHÍĞARMALARÍ MÍSA LÍŇDA)

Dílanov B. G., Abdijemilova Sh. A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Kórkem ádebiyat tiliniń zárúrli birlikleriniń biri bolǵan frazeologizmler milliy sana-sezim, mádeniy tájiriye hám xalıqtıń sociallıq-ruwxıy jaǵdayın sáwlelendiriwde áhmiyetli. Atap aytqanda, kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń qollanıwı da tek leksikalıq mánini bildirip qoymadan, kórkem shıǵarmaǵa hár túrli boyawlar beredi. Bunı biz qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili shayırları Abulqasım Ótepbergenovtıń poeziyalıq shıǵarmaların oqıǵanıwızda onıń tásirlik kúshinen seze alamız.

Qaraqalpaq ádebiyatında óz shıǵarmaları menen belgili shayırlar Abulqasım Ótepbergenov ómiri hám dóretilwshiligi haqqında xalqımız birqansha maǵlıwmatqa iye. Shayırdıń kórkem sheberlik penen jazılǵan qosıqların kitapqumar oqıwshılar súyip oqıydı. «Shıǵıs aǵanıń alǵısına sazawar bolǵan shayırlar Abulqasım Ótepbergenov kózge kóringen qálemkeshlerden esaplanadı. «Bulaqlar», «Dúnya bir ájayıp jaydur», «Sır sandıǵı ashılmaǵan sırlı jáhán mendedur», «Allańdı umıtpa», «Eger kewlimdi xosh etse...» atlı kitapları baspadan shıqqan. Sayar, Qutlıbıke Raxımbaeva, Íqbal Mirza awdarmalarında shayırdıń bir dúrkin qosıqları ózbek tiline awdarılıp gazetalarda jarıq kórdi» [6], – dep keltiredi jazıwshı Nábijan Baqı. Bul keltirilgen táriypten kórinip turǵanıday, bul jerde qırǵız jazıwshısı Shıǵıs Aytmatovtıń shayırga bergen bahası, jáne de shayırdıń birqansha toplamları jarıq kórgenligi ayılǵan. Demek, shayırlar óz shıǵarmaları menen qaraqalpaq ádebiyatınıń ele de rawajlanıwına óziniń úlesin qosıp kelmekte. Biz óimizdiń bul maqalamızda shayırlar qosıqlarında frazeologizmlerdiń ózine tán qollanıw ózgesheliklerine toqtap ótepekshimiz. Frazeologizmler tilde tayar halında burınnan bar bolǵan, mánilik jaqtan birikken birneshe sózlerdiń baylanısınan dúzilgen birlik. Shayırlar qosıqlarında frazeologizmlerdi awızeki sóylewge tán bolǵan tayar birlikler túrinde hám de ózgertip kórkemlikti kúsheytiw, lirik qaharmannıń ruwxıy jaǵdayın ashıp beriw hám oqıwshıǵa tásirshenlik dárejesin asırıw maqsetinde paydalanǵan.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Qaraqalpaq til iliminde frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarmada qollanıw máseleleri aktualıǵı hám quramalıǵı menen ajralıp turatuǵınlıǵın ilimpazlarımız óz izertlewlerinde mısallar menen dálillep bergen. Ilimpaz J.Eshbaev turaqlı sóz dizbekleri kóbinese awıspalı mánide obrazlı bolıp keledi. Sol sebepli frazeologiyalıq sóz dizbekleri kórkem shıǵarmada hár qıylı ádebiy obrazlardı súwretlewde onıń stillik kórkemligin arttıradı [5], dep kórsetip ótedi. Al ilimpaz E.Berdimuratov bolsa frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózgeshe mánili leksikalıq birlik sıpatında ekspressivlik jaqtan tásirlik penen sıpatlanadı. Bul ózgeshelik kópshilik frazeologiyalıq sóz dizbeklerine tán qásiyet [3], – dep ayıp ótedi. Ilimpaz G.Aynazarova frazeologizmler semantikalıq mánisi jaǵınan da, grammatikalıq qurılısı kózqarasınan da, stillik-funkcionalıq qollanıwı boyınsha da tildiń basqa til birliklerinen ózine tán belgileri menen ayrılıp turatuǵın til birliklerinen esaplanadı [1], dep óz pikirini bildiredi. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmlerdi ilimpaz J.Tańırbergenov arnawlı túrde izertlegen [10]. Qazaq ilimpazı X.Qoǵammetova óz miynetinde frazeologimler – kórkem shıǵarma tilin janlandırıp, astarlı kórkem etip súwretlewdiń tildegi tayar quralı. Bular xalıq danalıǵınıń úlgeri menen suwǵarılǵan obrazlı oylaw tiliniń úlgerisi esaplanadı [6], – degen pikirdi bildirgen. J.Buxarbaeva óziniń doktorlıq dissertaciyasında lingvopoetikalıq izertlewlerde frazeologizmlerdiń obrazlı ekspressivlikke iye bolıwı, xalıqtıń milliylik sáwlelendiriw, adamlardıń psixologiyalıq jaǵdayın jetkerip beriw jaǵınan áhmiyetli esaplanadı [4], – dep mısallar menen dálillep kórsetedi.

Frazeologizmler tilimizde erte dáwirlerden berli qalıplesip tayar túrinde ushırasatuǵın birlik sıpatında sózlik quramǵa kirgenlikten biz bul maqalamızda shayırlar A.Ótepbergenov qosıqlarında frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheliklerine toqtap, olardı úyreniwde baqlaw hám salıstırıw usılların qollandıq.

Talqlaw hám nátiyjeler. Frazeologizmler – xalıq danalıǵına suwǵarılǵan obrazlı oylaw tiliniń úlgerisi. Xalıq tiliniń usı baylıǵın kórkem sóz sheberi óz shıǵarmalarında zárúrligine qaray paydalanadı, onıń ishinen ózine keregin tańlap aladı [9].

Shayırlar qosıqlarında frazeologizmler kópshilik jaǵdaylarda ózgerissiz xalıq tilinde qalıplesken túrinde paydalanılǵanın kóriwge boladı. Mısalı,

1. Bir kúni qırıq taslar ájel atlı zat, /	<i>Bes kúnlük dúnyada</i> islemey apat [13.10].
2. Oylap, oylap, oy túbine jetalmay, /	Aqlım hayran bolıp turman bul kúnde. [13.12].
3. Beldi bekkem buwıp, túrinip jeńdi, /	Shıqsan ıǵbal-baxtıń parlap janajaq [13.41].
4. Taban tirep, jerin qorǵap óledi, /	Qáne, bir bendehe názerin tasla [13.7].
5. Qádirlı, qásterli teberik bir nan, /	Ekenin kewilge túygenin yaxshı [13.9].

Demek, shayırdıń qosıqlarında frazeologizmlerdiń xalıq tilindegi qalıplesken túrinde qollanıwı shayırdıń milliy tilimizge sadıqlıǵın kórsetedi. Shayırlar frazeologiyalıq sóz dizbeklerin semantikalıq hám strukturalıq jaqtan ózgertpesten qollanıw arqalı olardıń xalıq sana-seziminde saqlanǵan obrazlılıǵın sáwlelendiren. Nátiyjede frazeologizmler kórkem súwretlew ǵana emes, milliy oy-pikir, sociallıq tájiriye hám xalqımızdıń mádeniyatın kórsetiwshi lingvokulturologiyalıq birlik sıpatında kórinedi. Bul bolsa óz gezeginde shayırlar shıǵarmaları tiliniń tábiyiylik támiyinlep, kórkem teksttiń kommunikativlik tásirshenligin asıradı. Sonıń menen birge, xalıq tilindegi bunday frazeologizmler oqıwshı ushın tanıs bolıp, qosıq mazmunın tez hám tereń ańlawǵa xızmet etedi. Bul qatarlardıǵı «bes kúnlük dúnya» frazeologizmi adamzattıń ómiri qısqa ekenligin bildirse, al «oy túbine jetpew» frazeologizmi kóp oylanıw mánisin bildirip, qosıqta erisip bolmaytuǵın arzuıwları obrazlı túrde súwretlew menen birge filosofiyalıq kózqarastı bildiredi. «Beldi bekkem buwıw» frazeologizmi jigerleniw, táwekel etiw mánilerin beredi, baxtıń ushın hámıyshe jigerlenip is lewiniń kerek degen uǵımdı

oqıwshılğa jetkergen. «Taban tirew» turaqlı sóz dizbegi arqalı xalqımızdın dushpanlarğa qarsılasıp óz eli ushın janın beriwe tayar ekenin kórkem túrde súwretlegen. «Kewilge túyiw» frazeologizmi yadta tutıw mánisin beredi. Bul qatarlarda miynet arqalı kelgen hárbir nárseni qádirlaw kerekligin esten shıǵarmawdı aqıl-násiyat formasında bergen.

Ayırım jaǵdaylarda xalıq tilindegi frazeologizmler jekke stillik maqsette quramına sózler qosılıp yamasa ayırım sózleri ózgeritilip te qollanıwı múmkin. Shayır bunday ózgerisler kirgiziw arqalı olardıń kórkem-estetikalıq imkaniyatların keńeytken. Bul jaǵday shayır qosıqlarında júdá kóp orınlarda ushırasadı. Atap aytsaq, xalıq tilinde «murtın balta shappaw», «juwılmaǵan qasıqtay», «kókiregi qara», «jan beriw» hám «qolı jetiw» sıyaqlı frazeologizmler qollanıladı. Al, shıǵarmalarda dóretiwshi aytayın degen pikirín ele de ótkir etip beriw, kúsheytiw hám emocional-ekspessivligin asırıw maqsetinde bul frazeologizmler quramına sózler qosıp yamasa ayırım sózlerin ózgeritip qollanǵan.

Mısalı:

1. «Malım barda murnım balta shappaydı» / Ózgeni mensinbey hár zat oylaydı [13.15].

2. Juwılmaǵan qasıq yańlı suǵılıp, / Tar jerge tamasha qurıp, tıǵılıp [13.44].

3. Kókiregi qarańǵı, tas bolıp shıqtı, / Qádir-qımbat bilmey netip baradı [13.20].

4. Sen dúnyaǵa kelmey atıp,

Jannan áziz kórer edi,

Kórgende ǵoy, súyinshige,

Shiyrin janın berer edi [11:24].

5. Qolların bar, sozsań kókke jetkendey, / Nur jaynaǵan tańı, aspanı menen [13.24].

Shayırdın «Áwelin bergenshe aqırın bersin» atlı qosıǵında «murnın balta shappaw» frazeologizmine xalıq tilindegi «murtın balta shappaw» frazeologizmi tiykar etip alınǵan. Bul jerde murt sózin murın sózine ózgeritip qollanıw kórkem maqsetke baǵdarlanǵan. Frazeologizm quramında murın sózi menmenlik, murnı kóteriliw hám mensinbewshilik mánilerin ótkir túrde bildiredi. Shayır bul frazeologizmdi individual dóretiwshiligi arqalı ózgeritip qaharmannın baylıqqa eriskennen keyin ózgelerge joqarıdan qaraytuǵın menmenlik qásiyetin anıq sáwlelendiredi. «Juwılmaǵan qasıqtay» frazeologizmi «hár nársenge aralasıp, suǵılısıp» degen mánini bildiredi, bul frazeologizmdi shayır qosıqta «juwılmaǵan qasıq yańlı» túrinde ózgeritiw nátiyjesinde óz pikirín ele de kúsheytiw bergen. «Kókiregi qara» frazeologizmi ele de tásirli bolıwı ushın «kókiregi qarańǵı» túrinde qollanılgan. Keyingi qosıq qatarlarında «jan beriw» frazeologizmi quramına hárbir adamǵa óz ómiri júdá qádirlı ekenligin ashıp beriw ushın «shiyrin» sózi qosıp qollanılgan. Shayır «Bahadırga» qosıǵında anasınıń aqlıǵı (shayırdın balası) ele dúnyaǵa kelmey atırıp onı kóp kútkenligin sheber túrde súwretleydi, al qosıqtaǵı «Shiyrin janın berer edi» qatarı da bunıń ayqın dálili. «Qolı jetiw» frazeologizmi «qolların bar, sozsań kókke jetkendey» túrinde ózgeritilip qollanılgan. Bul arqalı qosıqtaǵı qaharmannın jaǵdayın júdá jaqsı ekenligin anıq kórsetedi. Demek, A.Ótepbergenov qosıqlarında frazeologizmler quramına sóz qosıw yamasa ayırım komponentlerin almastırıw arqalı olardı kórkem kontekstke sáykeslendiredi, xalıq tilindegi birliklerdi jekke poetikalıq stil dárejesine kótergen.

Shayır shıǵarmalarında kóbinese buwın sanın keltiriw, qosıq qatarların uyqastırıw maqsetinde gápte frazeologizmlerdiń quramındaǵı sózlerdiń tiykarǵı orın tártibinen ózgerip inversiyaǵa ushıraw jaǵdayları gezlesedi. Buǵan tómendegi mısallardı keltirsek boladı:

Nelerdi kórmegen bul sorlı bas,

Kópǵoy aǵa, surbetler, bawırı tas [11.82]. «Tas bawır» frazeologizmi;

Ata da, ana da, bala da hámme,

Suw izleydi bárha dártine emge [11.99]. «Emge izlew» frazeologizmi;

Bul qanday bende-áy, bul qanday insan?

Qasarısqań jerdin alatuǵın qan [11.99]. «Qasarısqań jerinen qan alıw» frazeologizmi;

Sózden qalmaq, ketsedaǵı jumır bas,

Tariyxta qaraqalpaq bop qaldıń [11.79]. «Bas ketiw» frazeologizmi;

Qarańǵıdan atırwǵa tańımdı,

Qalıńlatıp, kóbeytiwge nanımdı [11.74]. «Nanı qalıńlaw» frazeologizmi;

Elin ushın etken isiń,

Quwandırǵay kórgen kózdi [11.19]. «Kózdi quwantıw» frazeologizmi;

Shayırdın bir qosıǵının ózinde birqansha frazeologizmlerdi qollanǵanın kóriwge boladı, bul óz gezeginde shayırdın sóz qollanıw sheberligin kórsetedi. Atap aytqanda, bul jaǵday «**Jigit bardur**» qosıǵında ayqın kórinedi. Bul qosıqtaǵı frazeologizmlerdi tallap ótemiz. Olar tómendegishe:

1. Jigit bardur, jolbarıstay aybatlı,

Shaqmaqıń tasınday, iste ǵayratlı [12.76]. «shaqmaqıń tasınday – shaqqan, ótkir»;

2. Elin kózdiń qarashıǵı bileđi,

Kóklerdi gózlegen dúldil, qanazat [12.77]. «kózdiń qarashıǵı – qádir, áziy»;

3. Jigit bardur: «Hámel qoldıń kiri!» dep,

«Mende bende, insanlardıń biri!» dep [12.77]. «hámel qoldıń kiri – hámme nársen ótkinshi»;

4. Jigit bardur, hárgiz sóz ertpes izge,

Opasızlıq islep, shóp salmas kózge [12.77]. «kózine shóp salıw – qorlaw, namısına tiyiw»;

5. Jigit bardur, ıssı nańǵa alǵısız,

Arǵısında joq bir arsız, namıssız [12.77]. «ıssı nańǵa alǵısız – pás, jaman, ońbaǵan»;

6. Jigit bardur, bilmes aqtı-qaranı,

Góne patlaq, tırnar qotır jaranı [12.77]. «aqtı-qaranı bilmew – hesh nárseniń parqına barmaw»;

Demek, shayırdıń keltirilgen qosıǵınıń hárbir kupletinde frazeologizmler kórkemlilikke asırıw maqsetinde qollanılǵan. Bizge belgili, qaraqalpaq tilindegi frazemalardıń derlik hámmesi de obrazlı bolıp keliw menen birge, olarda unamı hám unamsız baha beriwdi kóriwge boladı [2]. Shayır qosıǵında frazeologizmlerdi qollanıw arqalı jigitlerge baha beriw arqalı olardıń minez-qulqı salıstırılmalı túrde ashıp berilgen.

Juwmaq. Juwmaqlap aytatúǵın bolsaq, talantlı shayır A.Ótepbergenov óz shıǵarmalarında qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń eń tásirli birligi esaplanatúǵın frazeologizmlerdi júdá sheberlik penen óziniń stiline muwapıq jiyi hám óz ornında qollanıwı arqalı ádebiy tilimizdiń kórkemlik dárejesiniń artıp, milliy tilimizdiń mánilik jaqtan bayıwına belgili dárejede tásir jasaǵan. Frazeologiyalar tildiń rawajlanıw procesinde mudamı payda bolıp rawajlanıp otıradı [5]. Shayır dóretywshiliginde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń tek ǵana til baylıǵı kórinisinde emes, jáne de estetikalıq hám pragmatikalıq qural sıpatında ónimli qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler sózligi. – Nókis: 2023, 3-bet.
2. Allamergenova G. I.Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanıwı. – Nókis: 2024, 95-bet.
3. Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: 1994, 152-бет.
4. Buxarbaeva J. T.Mátmuratov shıǵarmaların lingvopoetikasi. Doktorlıq dissertaciya (PhD). – Nókis: 2023, 68-bet.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзligи. – Нөкис: 1985.
6. Қожақметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: 1972, 54-бет.
7. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзligи. – Нөкис: 2018.
8. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзligи. – Нөкис: 2025.
9. Пирниязова А. Поэзиялық шығармаларда фразеологизмлердің қолланылуы (И.Юсупов шығармалары мысалында). Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты «Илим хәм жәмийет» журналы, 2019, №1. 32-34-б.
10. Таһирбергенов Ж. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. – Nókis: 2021.
11. Өтепбергенов А. Таңдамалы шығармалары I том. – Нөкис: 2010.
12. Өтепбергенов А. Таңдамалы шығармалары II том. – Нөкис: 2011.
13. Өтепбергенов А. Эй, инсан. – Нөкис: 2007.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq adabiyotining yirik namoyandasi Abulqasim O'tepbergenov she'rilarida qoraqalpoq tili boyligini aks ettiruvchi frazeologizmlarning qo'llanish xususiyatlari haqida bayon etilgan. Shoir o'z asarlarining ta'sirchanligini oshirish maqsadida xalq tilida shakllangan frazeologizmlardan keng foydalangan. Shuningdek, u ayrim frazeologik birliklarga qo'shimcha so'zlar qo'shish yoki ularning tarkibini qisman o'zgartirish orqali invidual uslub yaratgan. Mazkur maqolada ushbu birlikalming badiiy va lingvopoetik xususiyatlari ilmiy asosda yoritilgan.

Tayanch so'zlar: milliy til, frazeologizmlar, badiiy asar tili, tajriba, invidual uslub, lirik qahramon, inversiya.

Резюме. В статье анализируются особенности употребления фразеологизмов, отражающих богатство каракалпакского языка, в поэзии выдающегося представителя каракалпакской литературы Абулкасима Отепбергенова. Поэт широко использует фразеологизмы, сформировавшиеся в народной речи, с целью усиления выразительности своих произведений. Кроме того, он создает индивидуальный стиль, добавляя отдельные слова к фразеологическим единицам или частично изменяя их структуру. В статье данные единицы рассматриваются с точки зрения их художественных и лингвопоэтических особенностей.

Ключевые слова: национальный язык, фразеологизмы, язык художественного произведения, опыт, лирической герой, инверсия.

Summary. The article analyzes the features of the use of phraseological units reflecting the richness of the Karakalpak language in the poetry of the prominent representative of Karakalpak literature, Abulkasim Otepbergenov. The poet widely employs phraseological expressions formed in the national language to enhance the expressiveness of his works, in addition. He creates an individual style by adding certain words to phraseological units or partially modifying their structure. The article examines these units from the perspective of their artistic and linguopoetic characteristics.

Key words: national language, idiom, language of a literary work, experience, idiolect, lyrical persona, inversion.